

Олександр ЛУЦЬКИЙ

“ПРОСВІТА” ТА УКРАЇНСЬКІ ОСВІТНІ ТОВАРИСТВА В ГАЛИЧИНІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглядається історія Товариства “Просвіта” в Галичині 1939–1944 рр. – періоду його заборони радянським тоталітарним режимом і примусової реорганізації нацистською владою. Окреслено основні завдання, напрями і проблеми діяльності українських освітніх товариств, які в Генеральній губернії перебрали на себе функції читалень “Просвіти”.

Ключові слова: “Просвіта”, українські освітні товариства, Галичина, Друга світова війна.

Приєднання Західної України до СРСР 1939 р., її окупація німецькими військами в 1941–1944 рр., наступне відвоювання цих земель Радянською армією, інакше кажучи – встановлення на довгі роки тоталітарних режимів, позбавило українське населення всіх раніше створених елементів громадянського суспільства: політичних партій, численних релігійних, освітніх, добродійних, спортивних та інших самоврядних громадських організацій, вільної преси, тощо. Найдошкульнішою став процес ліквідації Товариства “Просвіта” – основи національного культурно-просвітнього руху в краї.

Вже восени 1939 р., практично відразу після вступу Червоної армії на західноукраїнські землі, було припинено діяльність центральної установи, філій і читалень “Просвіти”. Клопотання щодо збереження Товариства, висловлене 24 вересня 1939 р. делегацією відомих галицьких політичних діячів на чолі з Костем Левицьким, представники нової влади проігнорували¹. Більше того, в будинку “Просвіти” у Львові (площа Ринок, 10) було знищено майже весь архів Товариства, його центральну бібліотеку, всі портрети голів “Просвіти”, що висіли в репрезантаційному залі, а сам будинок централі – націоналізовано². Не меншої шкоди зазнали приміщення філій і читалень “Просвіти”, адже було знищено їхні бібліотеки без огляду на зміст, рік чи місце видання книжок та журналів³.

Постраждали й активісти Товариства. Чимало з них було репресовано органами НКВС. Проте нова влада, знаючи, якою великою довірою й авторитетом серед західноукраїнського суспільства користується “Просвіта”, не наважилася ліквідувати її формально, за допомогою правового акта⁴.

Реорганізація системи культурно-просвітницької роботи на більшовицьких засадах передбачала створення на західноукраїнських землях клубів, будинків культури, хат-читалень, червоних кутків на підприємствах – своєрідних філій робітничих клубів, інших типових радянських осередків ідеологічного впливу, діяльність яких була цілковито регламентована і характеризувалася гонитвою за формальними показниками. Новостворені осередки ставали місцем проведення політзанять, лекцій,

бесід, агітаційних зборів та інструктивних нарад, іншої масово-пропагандистської роботи, безпосереднім організатором якої виступали партійні організації. Водночас культурно-просвітні установи, клуби та будинки культури виконували й свої прямі функції, організовуючи дозвілля населення, обслуговування його відповідною літературою, а також забезпечуючи роботу гуртків. Влаштувалися самодіяльні концерти, вистави, демонстрації кінофільмів. Методичне керівництво розвитком самодіяльного мистецтва здійснювали новостворені обласні будинки народної творчості. Саме вони займалися часткою роботи ліквідованого Товариства.

Не вдалося зберегти “Просвіту” і на тих західноукраїнських землях (Лемківщина, Посяння, Підляшся, Холмщина), що згідно з договором між Німеччиною та СРСР від 28 вересня 1939 р. відійшли під контроль нацистів, склавши частину Генеральної губернії. Там до середини 1940 р. зусиллями місцевих українців та політемігрантів-утікачів із зайнятих Радянським Союзом територій було створено вісім філій “Просвіти” та 323 читальні⁵. Однак подальший розвиток Товариства припинило розпорядження уряду Генеральної губернії від 25 серпня 1940 р., згідно з яким усі діючі на той час українські культурно-освітні та громадські організації були розпушені⁶. Натомість цим же ж розпорядженням українцям дозволили проводити всю культурно-просвітню роботу виключно в рамках українських освітніх товариств (УОТ-ів), що діяли на провідницьких засадах і підлягали двом чинникам: Українському центральному комітетові (УЦК) з його низовими клітинами та відділу пропаганди і народної освіти при уряді Генеральної губернії з його дотичними референтурами в повітах⁷.

Кожне освітнє товариство очолював голова, призначуваний референтом культурної праці при українських окружних (допомогових) комітетах, який особисто відповідав за всю роботу осередку. Наполегливі заходи УЦК щодо збереження в назві новозаснованих товариств дорогого для кожного українця імені “Просвіти” виявилися марними.

УОТ-и офіційно перебрали на себе і частину функцій, які дотепер виконували “Рідна школа”, “Союз Українок”, “Рідна хата”, “Общество імені М. Качковського”, інші заборонені українські громадські організації. Відділ культурної праці УЦК вимагав, щоб освітні товариства залучили до своїх лав якомога більше українців, дбали про піднесення їх культурного та освітнього рівня, поглиблення національної самосвідомості. Досягнути цього передбачалося шляхом організації постійних і мандрівних бібліотек, позичалень і читалень книжок та часописів, налагодження роботи гуртків для боротьби з неписьменністю, самоосвітніх, театральних, хорових та інших осередків, влаштування товариських сходин, національних свят, концертів, академій, екскурсій тощо⁸. До 1 серпня 1941 р. у Генеральній губернії функціонувало 808 українських освітніх товариств (42 тис. членів), а при них працювало 119 самоосвітніх, 280 хорових, 429 театральних гуртків, 187 жіночих секцій⁹. І хоча не всі заходи УОТ-ів одразу давали очікувані результати, проте, з часом під впливом їх культурно-просвітницької діяльності прискорився процес етнічного та національного самоусвідомлення місцевих українців, що істотно зміцнило їхню відпірність до зовнішніх викликів.

Нацистська політика суворої регламентації всіх сфер духовного життя поневолених народів Східної Європи, зведення його до найпростіших, контрольованих дер-

жавою форм проявилася згодом і на тій території Галичини, яка після нападу Німеччини на СРСР була прилучена 1 серпня 1941 р. до Генеральної губернії. Не змінилося і ставлення нової окупаційної адміністрації до численних українських громадських організацій, що відновили свою роботу після відступу радянських військ. Найдіяльнішими серед них були читальні “Просвіти”, які відразу взялися впорядковувати своє майно, почали закладати хоча б найменші бібліотеки, організовувати аматорські гуртки. 17 липня 1941 р. поновила свою роботу і центральна установа у Львові¹⁰. 22 липня управа м. Львова, на той момент очолювана Юрієм Полянським, визнала за “Просвітою” як “краєвим інститутом позашкільного виховання і народної творчості” все рухоме і нерухоме майно обласного будинку народної творчості у Львові (триповерховий будинок з усім урядженням на вулиці Францішканській (тепер – Короленка, 7) та всіх підлеглих йому клубів, палаців і будинків культури¹¹. У грудні 1941 р. в межах дистрикту Галичина налічувалося 82 філії “Просвіти” та 2917 її читалень¹². Проте в багатьох випадках робота читалень не була належно організована, їхні бібліотеки залишалися нечинними, аматорські гуртки працювали несистематично¹³.

Повністю відновити діяльність “Просвіти” не вдалося, як і її повноцінну організаційну структуру. Намагання керівництва на чолі з Іваном Бриком домогтися від німецької влади затвердження Статуту Товариства, вибороти для нього статус самоврядної організації, а разом з тим отримати офіційний дозвіл щодо його існування на довоєнних засадах, не дало позитивних результатів¹⁴.

У березні 1942 р. німецька влада з метою уніфікації всього громадського життя в Генеральній губернії поширила дію свого розпорядження від 25 серпня 1940 р. на терен дистрикту Галичина. Примусова реорганізація читалень “Просвіти” в УОТ-и тривала приблизно до липня 1942 р. Відтоді освітні товариства, більшість яких знаходилася в сільській місцевості, залишилися у Галичині практично єдиними масовими осередками організованого українського культурного життя. Найдинамічніше зростала чисельність УОТ-ів упродовж 1942 р. і на початку 1943 р. Наприкінці 1942 р. мережа освітніх товариств у Тернопільській окрузі складалася з 324 осередків, в Золочівській – 240, Коломийській – 231, Бережанській – 229. Всього восени 1942 р. у Галичині число УОТ-ів (за даними тогочасної преси) досягло чотирьох тисяч¹⁵. Близько половини з них мали власні приміщення, решта містилися у винайнятих домівках, хатах членів проводу товариства чи у школах. Головним матеріальним джерелом існування УОТ-ів стали членські внески (їх щомісяця були зобов’язані сплачувати всі члени – доросле населення віком від 14 років), масові збірки на культурно-просвітні цілі, пожертви окремих громадян, а також почасти дотації УЦК.

Розбудова мережі освітніх товариств дозволила активізувати їхню діяльність. Сильніші проводи УОТ-ів ініціювали закладання самоосвітніх гуртків, гуртків боротьби з неписьменністю, вели облік неписьменних, залучали їх до навчання. Для задоволення духовних потреб населення при товариствах створювалися бібліотеки, проводились передплатні кампанії на україномовну пресу. Абсолютна більшість бібліотек налічувала кілька сотень або й десятків книжок, які вдалося врятувати від знищення в 1939–1941 рр. Проте, завдяки купівлі книжок, передплаті газет і журналів, дарчим внескам, бібліотеки поступово збільшували свої фонди. Так, у Чортківському повіті навесні 1945 р. книгозбірні УОТ-ів нараховували майже втричі більше книжок, ніж улітку 1941-го¹⁶. Більшість УОТ-ів розгорнула аматорсько-художню

творчість – організувала драматичні та музичні гуртки, хори, діяльність яких була досить активною. За 12 місяців, починаючи від травня 1942 р., драматичні гуртки Чортківщини поставили 156 вистав, а хори цього повіту влаштували для населення 72 концерти¹⁷. Подекуди аматорські колективи проводили культурно-виховну роботу не лише в своєму, але й у сусідніх селах, куди виїжджали з концертом чи виставою. Протягом 1942 р. у Бережанському повіті драматичні гуртки зіграли для односельців 185 вистав і ще 33 організували для мешканців сусідніх сіл¹⁸. Репертуар драмгуртків складала майже винятково популярні побутові п'єси з класичної національної спадщини (“Наталка Полтавка”, “Назар Стодоля”, “Сватання на Гончарівці”, “Безталанна”, “Ніч на Івана Купала”, “Степовий гість”, “Дай серцю волю, заведе в неволю” та інші), дозволені владою для постановки на аматорській сцені.

Велике значення для популяризації кращих здобутків української культури, піднесення народного духу мало урочисте відзначення освітніми товариствами національних свят, а також проведення конкурсів художньої самодіяльності. Особливо вразив українську громадськість крайовий конкурс самодіяльних хорів 1942 р., присвячений 100-річчю з дня народження Миколи Лисенка, в якому взяли участь 450 художніх колективів¹⁹. Кількість драматичних гуртків, задіяних у конкурсі театральної самодіяльності, оголошеному в 1942 р. відділом культурної праці УЦК, сягнула в Галичині цифри 523²⁰. Проте внутрішньополітичні обставини наступного року вже не дозволили завершити такий масштабний захід. 1943 р., за досить низької активності учасників, відбувся конкурс самодіяльних співаків – солістів. І все ж таки, головним результатом цих акцій стало поживлення та піднесення рівня роботи аматорів сцени, творчість яких дарувала радість пригніченим воєнним лихоліттям людям, відкривала їм світ прекрасного, збагачувала духовно.

Діяльність УОТ-ів не обмежувалася тільки культурно-просвітньою діяльністю. Їм доводилося займатися й іншими громадськими справами, що зазвичай були тісно пов'язані з з основними, культурними, завданнями освітніх товариств. Зокрема, жіночі гуртки (секції) освітніх товариств засновували сезонні дитячі садки, проводили серед населення збір коштів та продуктів для військовополонених українців, біженців, сиріт та інших потребуючих допомоги, влаштовували вечори, присвячені визначним датам в історії України, дні матері тощо. Такі гуртки діяли у 18 округах Галичини, причому деякі з них налічували понад сотню осередків, зокрема, Чортківська округа – 154, Коломийська – 188, Стрийська – 134, Тернопільська – 225, Станиславівська – 240. Усього в 1943 р. у Генеральній губернії функціонувало 1656 жіночих гуртків, які об'єднували 80,1 тис. членів. Із них майже 90 % осередків припадало на галицький дистрикт²¹. З цими гуртками тісно співпрацювали нечисленні протинікотиніві та протиалкогольні гуртки при УОТ-ах, що пропагували здоровий спосіб життя.

Фізкультурно-масова робота, організація виховних та відпочинкових таборів зайняли важливе місце у планах діяльності гуртків молоді, які, за винятком небагатьох більших осередків, забезпечених відповідними умовами і кадрами кваліфікованих і відданих справі керівників, зазвичай систематичної активності не виявляли.

Провідна роль у діяльності УОТ-ів належала національно-свідомим громадянам – представникам різних соціальних прошарків: учителям, священникам, службовцям, ремісникам, селянам. Опираючись на підтримку відділу культурної праці УЦК, пра-

цівники УОТ-ів прагнули зберегти в роботі кращі традиції просвітницького руху в Галичині, намагалися досягти регулярної та змістовної роботи: щоб у кожному УОТ-і щотижня відбувалися сходи його членів, лекції чи доповіді на теми української історії та культури, національного виховання, гігієни і т. п., організувалися заняття аматорських гуртків, хоча, звісно, це не завжди вдавалося. Треба було зважати на поліційний режим, труднощі воєнного часу, зростаючі обмеження нацистської влади (кожна публічна імпреза товариств, незалежно від змісту, вимагала обов'язкового дозволу на її проведення). Давалося взнаки українського народу напружене, перманентне протистояння в польсько-українських стосунках у місцях спільного проживання, складне економічне та морально-психологічне становище населення, переобтяженого “контингентом”, іншими непосильними податками і заляканого жорстокими репресивними акціями окупантів. Роботу УОТ-ів гальмувала слабка матеріальна база, нестача культурно-освітніх працівників належної кваліфікації – інструкторів, диригентів тощо.

Людей, що прагнули взяти на себе відповідальність головування в УОТ-ах, не було багато. Крім того, траплялися такі керівники товариств, які, початково захопившись необгрунтованими надіями, швидко зневірювалися в потрібності своєї праці і відходили на інші, менш відповідальні посади. Проблеми матеріальної визначеності й просто “хліба щоденного” мали для них набагато більше значення, ніж духовні. Відлякували від участі в освітніх товариствах навмисно поширювані серед мешканців краю чутки, що, мовляв, усі, хто належить до УОТ-ів, будуть вивезені до Німеччини або ж, що в майбутньому, коли повернеться польська державна влада, їх “виріжуть поляки” і т. ін.²² Важливою причиною млявої праці товариств залишалася прозаїчна недовіра з боку населення. Референт культурної праці Українського окружного комітету Львівської сільської округи Богдан Романенчук, оцінюючи в 1943 р. перший рік роботи підпорядкованих йому освітніх товариств, змушений був визнати: “... Нарід не знав, що воно таке УОТ і УЦК, вважаючи ці установи за чужі, не свої. Багато УОТ-ів, можна навіть сказати що 90 %, постало в дуже примітивний спосіб. Делегатура давала доручення мужам довір'я ліквідувати читальні “Просвіти” та інші товариства, а на їх місце засновувати УОТ, бо так наказав генерал-губернатор. Ніяких пояснень про цілі, завдання і характер УОТ та УЦК нарід не мав. Якщо хтось з делегатури виїжджав на село, то дуже часто обмежувався скликати провід і наказував робити те чи інше. А для кого і для чого це нарід мав робити, нікому і не приходило на думку пояснювати, бо для інтелігенції це було самозрозуміле, а для народу незрозуміле. Варто завважати, що селянство ніяк не могло зжитися з такою новістю, яку тепер впроваджено, тобто з провідницькою системою. Воно привикло вибирати собі провід усяких товариств, а тут нагло їм таких чи інших людей наказано слухати. Це прийшло троха занагло, без підготовки і ближчих пояснень. Очевидно, назначені мужем довір'я чи якимсь делегатом члени проведу не завжди були добірно дібрані, бо це діялося дуже швидким темпом. Інші знову члени проведу, а особливого голови та мужі довір'я, зміркувавши в чім річ, хотіли стати справжніми диктаторами в селі і ввійшли відразу в конфлікт із селом ...”²³. За таких умов робота частини товариств мала номінальний характер. Непоодинокими були випадки, коли вся діяльність УОТ-ів обмежувалася організацією спорадичних виступів колективів художньої самодіяльності або ж виголошенням надісланих з низових структур УЦК задалегідь підготовлених рефератів.

Окупаційна влада гальмувала розгортання діяльності УОТ-ів. На початку 1943 р. вона категорично заборонила товариствам влаштовувати будь-які імпрези (вистави, концерти, академії тощо) без її відома. Для затвердження службою безпеки кожне товариство мало підготувати перспективний план усіх культурно-освітніх заходів, в якому треба було вказати їх конкретний зміст, місце і час проведення, прізвища відповідальних осіб. Якщо УОТ-и не виконували цього розпорядження, їх ліквідували. Цензура обмежувала формування бібліотечних фондів. Комплектувати книгозбірні можна було лише книжками, дозволеними відділом пропаганди уряду Генеральної губернії²⁴. Дозвіл розповсюджувався насамперед на книжки, які з'явилися першим накладом до 1915 р. або ж видані краківсько-львівським "Українським видавництвом"; інші видання потребували спеціального перегляду та затвердження.

Загалом дії нацистів нагадували політику більшовицького режиму, який так само централізував усі засоби культури і скеровував духовні процеси в єдине контрольоване партійно-державними чинниками русло. Однак, попри всі намагання німецької влади жорстко регламентувати всі прояви культурного життя населення окупованих територій, діяльність УОТ-ів не завжди вкладалася в рамки накинутих приписів і обмежень. Та й поточний зовнішній контроль за змістом роботи поодиноких товариств (особливо у віддалених від повітових центрів сіл) був набагато слабшим за аналогічний контроль радянської влади. За цих обставин УОТ-и часто ставали платформою для цілеспрямованої пропагандистської роботи самостійницького підпілля – місцевої сітки ОУН, члени якої на сходинах у товариствах роз'яснювали нові ідейно-політичні орієнтири організації, закликали чинити спротив грабіжницьким адміністративним заходам окупаційної влади, поширювали підпільні видання. Підтвердженням цього є, зокрема, витяг з обіжника відділу культурної праці УЦК від 20 липня 1942 р.: "Німецька Служба Безпеки звернула нашу увагу, що в останньому часі чимраз частіше повторюються в різних повітах випадки, що непокликані чинники, люди, які стоять осторонь українського зорганізованого життя, чи навіть висланники чужих агентур, скликають і відбувають в домівках УОТ зібрання, віча, наради. На цих зібраннях вони виголошують підбурюючі, демагогічні промови, звернені проти Німеччини, накликають до пасивного опору, нескладання контингенту і т. п."²⁵

Наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. із наближенням радянсько-німецького фронту і запровадженням нацистами з 10 жовтня 1943 р. "виняткового стану" в Галичині УОТ-и поступово почали згортати свою роботу. В умовах відступу німецькі війська реквізували для своїх потреб приміщення товариств, значною мірою понищивши їх майно і бібліотеки. Велика частина активу УОТ-ів виїхала на Захід.

З відновленням у Галичині радянської влади державна культурна політика була підпорядкована меті будь-якою ціною покінчити з організованим національно-визвольним рухом, дискредитувати його ідейні надбання, нівелювати вплив на свідомість населення. Разом з тим необхідно було викоринити наслідки діяльності "Просвіти" та УОТ серед українського суспільства і відновити тотальний контроль режиму над усіма проявами духовного життя в регіоні. В цей період реставрується більшовицька система культурно-освітніх закладів – клубів, будинків культури, хат-читалень тощо, а всю їх роботу, як і раніше, було зведено здебільшого до політичної пропаганди, спрямованої на прославляння партії і вождя, роз'яснення переваг комуністичної ідеології та соціалістичного способу життя.

Oleksandr Luts'kyi. “Prosvita” and Ukrainian educational societies of Galicia during the Second World War

The article deals with the history of the “Prosvita” society in Galicia in 1939–1944, a period when it was banned by the Soviet regime and then forcefully reorganized by the Nazi authorities. The main tasks, directions and problems of the activities of Ukrainian educational societies that took over functions of the “Prosvita” reading clubs in the General Government are described.

Key words: “Prosvita”, Ukrainian educational societies, Galicia, Second World War.

- ¹ Баран С. Зустріч з більшовиками // Краківські вісті: щоденник. – 1942. – 14 квітня.
- ² Дорошенко В. Бібліотеки й архіви на Зах[ідній] Україні за большевицького панування // Краківські вісті: щоденник. – 1941. – 9 листопада.
- ³ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 146.
- ⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – Т. 1: 1939–1953 / Упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів, та ін.; Відп. ред. Ю. Сливка. – Київ, 1995. – С. 116–117, 122.
- ⁵ На фронті народної освіти // Краківські вісті: щоденник – 1941. – 15 грудня.
- ⁶ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго, 1975. – С. 225.
- ⁷ Що таке УОТ? // Краківські вісті: щоденник. – 1940. – 11 грудня.
- ⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ) – Ф. 3955. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 11зв.; Відправа голів УДК і Делегатур Краківської області // Краківські вісті: щоденник. – 1941. – 22 листопада.
- ⁹ На тому березі Буга і Сяну. Великі культурні осяги // Рідна земля. – 1941. – 9 грудня.
- ¹⁰ Просвіта перед новим завданням. Відбудова просвітянського життя // Львівські вісті. – 1941. – 27 вересня.
- ¹¹ ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1. (Принагідно висловлюю вдячність п. Ларисі Головатій за надану інформацію.)
- ¹² 73-ті роковини Просвіти (8.XII.1863 – 8.XII.1941) // Львівські вісті. – 1941. – 7–8 грудня.
- ¹³ З діяльності читалень “Просвіти” // Стрийські вісті. – 1942. – 22 лютого; “Заклик до Священства, Учителства та всіх інтелігентних сил у наших селах у Стрийському районі” // Стрийські вісті. 1942. – 26 лютого; На вищий рівень культурно-освітню працю // Дрогобицьке слово. – 1942. – 27 березня.
- ¹⁴ Дужий П. Хто будував “Просвіту”, а хто її руйнував... // Шлях перемоги. – 1993. – 4 грудня.
- ¹⁵ На допомогу театральному мистецтву // Станіславське слово. – 1942. – 4 жовтня.
- ¹⁶ Культурне життя в Україні...Т. 1. – С. 167.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Праця УОТ Бережанського повіту // Чортківська думка. – 1943. – 9 травня.
- ¹⁹ Михайлов С. За піднесення хорової культури // Тернопільський голос. – 1942. – 4 жовтня.
- ²⁰ Ю. Л. Добрі висліди конкурсних змагань драматичних гуртків // Львівські вісті. – 1943. – 27 лютого.
- ²¹ ДАЛО. – Ф. Р-185. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 137.
- ²² Там само. – Спр. 4. – Арк. 134.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Книжки дозволені до вжитку в бібліотеках // Вісник УЦК. – 1943. – Ч. 1/39. – С. 5.
- ²⁵ ЦДАВОВУ. – Ф. 3959. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 20.